

MÜBECCEL KIRAY'IN İLETİŞİM ALANINA KATKILARI*

Selda BULUT**

Abstract

This article evaluates sociologist Mübeccel Kiray's contribution to the field of communication. Communication relevants with sociology, policy, history, economy and philosophy and supports this fields. So it is important that the studies done in these fields. Mübeccel Kiray has made an impression especially on monograph studies done in the history of Turkish sociology. Kiray has done lots of researches relationship between social change and culture. For this purpose from her findings her things of relevant communication are extracted. In briefly, Kiray said that it has needed communication means as a result of modernization. Kiray said in his studies when television didn't spread and concludes newspaper and radio have many effects on these social changes.

Key words: Communication, modernization, social changes.

---

*Bu çalışma A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Doktora Programı kapsamında, Prof.Dr.Korkmaz Alemdar'ın Türk İletişim Araştırmaları dersi için hazırlanmış çalışmanın gözden geçirilmiş halidir.

**Araş.Gör., Gazi Üniversitesi Gazetecilik Bölümü.

Giriş

Nerede bir insan etkinliği varsa, orada iletişim vardır (Alemdar ve Erdoğan, 1998:1). Toplumsal bir süreç olan iletişim, bütün etkinliklerin temelini oluşturur. Bundan dolayı, iletişim ile sosyoloji, tarih, kültürel antropoloji, psikoloji, hukuk, felsefe, siyaset bilimi ve siyasal ekonomi yakın ilişki içinde bulunur.

Türkiye'deki iletişim araştırmalarının az olmasının nedenini, iletişiminle yakından ilgili yukarıda bahsettiğimiz bilim dallarındaki çalışmaların azlığına ve bu alanlarda yapılmış olan araştırmaların iletişimciler tarafından gözardı edilmesine bağlanabilir. Çünkü, bilim dalları arasındaki karşılıklı etkileşimin bir sonucu olarak, bilimsel ilerlemenin ve birikimin sağlanabilmesini varsaydığımızda, bilim dalları arası ilişkinin önemi ön plana çıkar. Bilimsel alanda ilerlemenin sağlanamamasının bir başka nedeni ise, Türkiye gibi ülkelerin Batı'ya ve ABD'ye olan ekonomik bağımlılığının bir sonucu olarak, bilimsel ve entelektüel bağımlılıktır. Bunun bir göstergesi olarak, Türkiye'de yapılan iletişim araştırmalarının çoğunluğunun Batı kaynaklı görüş ve kuramlar çerçevesinde oluşturulmalarıdır. Elbette, Batı kaynaklı yönelimlere sırtımızı çevirememeliyiz. Ama diğer yandan, kendi toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik yapımızın sonucu olan yeni yönelimler/yaklaşımlar da oluşturabilmeliyiz. Bunun için de, Türkiye'de yapılmış siyaset bilimi, sosyoloji, tarih, psikoloji, felsefe başta olmak üzere iletişimin yakından ilgili olduğu bilimi dallarında yapılmış çalışmaları iletişim açısından incelemenin gerekliliğini benimsemekteyiz.

Bu amaçla, çalışmamızda, sosyolog Mübeccel Kıray'ın sosyoloji alanında yapmış olduğu araştırmalardan yola çıkarak, Kıray'ın iletişim araçları ve alanına ilişkin görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. Mübeccel Kıray'ın Türk İletişim Araştırmalarına katkılarını ortaya koymaya çalıştığımız bu araştırmada, Kıray'ın Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası ve Örgütlemeyen Kent: İzmir adlı kitapları ile makalelerinin yer aldığı Toplumbilim Yazıları, Toplumsal Yapı-Toplumsal Değişme Yazıları ve Seçme Yazıları kitapları incelenmiştir.

1. Mübeccel Kıray Sosyolojisi

Tekeli, “onun öyküsü ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin öyküsü ile ilişki içinde kavranabilir” (Tekeli, 2000) derken, kuşkusuz Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar geçen zaman içindeki değişmelerle birlikte Kıray'ın araştırmalarının toplumsal, ekonomik ve siyasal değişmeleri esas alınmasını kastetmektedir. Kongar'a göre, Kıray, daha çok veri toplama ve bulgu çözümlene alanında kuramsal alandan daha üretken olmuştur. Öyleki, Kıray'ın gözardı edilmemesi gereken kuramsal çalışmaları da bu saha araştırmalarının sonunda ortaya çıkmıştır (Kongar, 1993:446). Ancak, Kayalı, Kıray'ın özellikle Çukurova gibi saha araştırmalarında teorik boyutun fazla olmadığını belirtir (Kayalı, 1994:153, 222.). Diğer yandan Nilgün Çelebi, “sosyoloji: geçmişten geleceğe” adlı makalesinde, Kıray'ın Türk sosyolojisi içinde, sosyolojik teorilerin ulaşılmaz ve tehlikeli, alan araştırmalarının bir saymacadan ibaret olduğu anlayışını yıkan kişi olduğunu belirtir (Kayalı, 1994:68).

Ayrıca, Kıray yapmış olduğu çalışmalarla çok sayıda bilim adamı ve araştırmacıyı etkiler. Örneğin, Doğan Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni* adlı kitabında, Kıray'ın yapmış olduğu araştırmaların sonuçlarından yararlanmaktadır. Bir başka örnek ise: Kıray sosyolojisinin, özellikle tüketim kalıpları ve toplumsal değişme üzerine yapmış olduğu çalışmalar iktisatçılar için toplumsal bir çerçeve sağlamakta, bireyler ve kurumların bu çerçeve içinde anlam kazanmakta olduğunu belirten İşgüden'e göre, örneğin, tüketim kalıplarının, genellikle gelir ve servet gibi değişkenlere bağlı olarak açıklanmasına karşın, Kıray tüketim kalıpları ile toplumsal tabakalaşma arasında doğrudan fonksiyonel bir ilişki kurar (İşgüden, 2000:277, 280).

Türkiye'nin toplumsal yapısını anlama amacıyla olan Kıray'a göre, bir toplum genellikle iki temel yaklaşım çerçevesinde incelenebilir. Bunlardan ilki, değerler sistemine dayanan Weberci yaklaşımdır. Fakat, gelişmiş ülkeler ile gelişmemiş ülkeler arasındaki farklılığı temel alarak değerlerde arayan yaklaşımın yanlışlığına işaret eden Kıray, ikinci bir yaklaşımı benimsiyordu. Bu yaklaşım ise, sanayileşmiş toplumlarla sanayileşmemiş toplumlar arasındaki farkı, alt yapının, yani değerlerin işleme tarzı ve üretim ilişkilerini temel alan yaklaşımdır (Kongar, 1993:447). Tekeli ise, Kıray'ın bilimsel sosyalist yaklaşımın uzun dönemli yapısal değişimleri ön plana alan yaklaşımı benimsediğini belirtir (Tekeli, 2000).

Kıray'ın çalışmalarında toplumsal değişmeyle bağlantılı olarak ortaya koyduğu tampon mekanizma kavramı, Kongar'a göre, Kıray'ın toplumu devamlı bir denge durumunda gören

işlevselci yaklaşım ile, Ogburn'un kültür boşluğu kuramının birleşimi sonunda ortaya çıkmış bir kavram niteliğindedir. Kıray bu kavramı kullanarak, işlevselci yaklaşımın değişmeye ilişkin eksiklik ve yanlışlarını büyük ölçüde ortaya koymuştur (Kongar, 1993:463). Topluma bakış açısının 'diyalektik' olduğu, ama her toplumun her an zorunlu bir denge içinde bulunduğunu dikkate alan orta vadeli 'fonksiyonel' değişme modeli açıklamaları, onu uzun erimli çözümlene yapan ve genellikle de determinist bir yaklaşımı benimseyen yaklaşımdan önemli ölçüde ayırdığını belirten Kongar, Kıray'ın toplumsal değişmeyi açıklarken, 'tampon kurum' ya da 'ara form' mekanizmalarını ortaya koyduğunu ifade eder (Kongar, 2000:294). Kongar'a göre, Kıray, toplumların üç özelliği olduğunu belirtir. Bu özellikler ise: 1. Her toplum, her an hem değişme hem de denge halindedir, 2. Her toplumda her an, birbiriyile çatışma halinde olan ögeler vardır, değişmenin itici gücü olan bu durum, toplumların genel bütünlüğünü ve dengesini bozmadır, 3. Her toplum, değişirken, kendinden önce değişmiş ve gelişmiş toplumların modellerini aynıyla ve sarsıntısız olarak izlemeyebilir ama bu durum, toplumsal bütünlüğün ve dengenin ortadan kalkmasını gerektirmez; bazı araformlar ve tampon kurumlar bütünlüğü sağlar (Kongar, 2000:294-295).

Mübeccel Kıray, çağdaş toplumbilimin gerek kuramsal gerekse görgül açıdan Türk toplumuna aktarılmasında en önemli görevlerden birini yapmıştır. Kıray, İzmir, Ereğli, Ege bölgesindeki yedi yerleşim merkezi, Çukurova yöresi gibi yerlerde yapmış olduğu saha araştırmaları ile, Türk toplumbilimine katkıları olmuştur. Kıray'ın bu çalışmaları toplumdaki değişmeleri ortaya

koyarken, iletişim sürecine ilişkin önemli saptamalarda bulunmuştur. Her ne kadar, Kıray'ın doğrudan iletişimle ilgili çalışmaları çoğunlukla olmasa da, yapmış olduğu amprik araştırmalarda elde ettiği iletişime ilişkin veriler de bulunmaktadır.

2. Mübeccel Kıray'ın İletişim Araştırmalarına Katkıları

2.1. Türk Toplumundaki Değişmeler Ve İletişim

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşmiş Avrupa ülkeleri ile olan etkileşimi 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıl içinde iyice belirginleşmiştir. Bu yakınlaşma sonunda, sultan-ayanlar ilişkileri, milliyetçilik cereyanları, yeni hukuksal düzenlemeler, Tanzimat hareketi, yeni eğitim düzenlemeleri, yeni ekonomik örgütlenme ve gazetè, roman, piyes yayımları, tiyatro, sarayın da büyük katkısı olan yeni resim ve müzik etkinlikleri gibi toplumu değiştiren gelişmeler yaşanmıştır. Aslında Kıray, bütün bu gelişmelerin altını çizirken hareket noktası olarak, "değişme" ve buna neden olan etkenleri ve sonuçlarını ele almıştır (Kıray, 1999:342-343, 364-366).

Osmanlı'dan günümüze batılılaşma/modernleşme çabaları üzerinde duran Kıray, Tanzimat'ta ve 1908'de toplumun değişme süreçlerinde, çalkantının dışında bir düzen kurmak ve Batı'dan da etkilenme ile bozulan Osmanlı ekonomik yapısını düzeltmek için yapılanların bir devamı olarak, 1923-1945 yılları arasında önemli stratejik kararlar devam ettiğini belirtir. Buna göre Kıray, sanayi, ticaret, banka, sigorta, dış ticaretin modernleştirilmesini nüfusa beceri ve uzmanlık kazandırmak için ziraat okulları, sanat okulları, köy enstitüleri gibi okulların açılmasını; dinseliliğin kişiselleşmesi ve kentleşmeye hız verilmesini modernleşme girişiminin özellikleri

olarak değerlendiriyor. En önemlisi de kentleşme hız kazanıyor (Kiray, 1982).

Türkiye, 1940'larda bu gelişme sürecini yalnız kendi ulusal politikalarının bir sonucu olarak yaşamıyordu. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, dünyada süper güç olan Amerika Birleşik Devletleri'nin, Soğuk Savaş dönemindeki politikalarında Türkiye'ye de önemli görevler düşmüş ve bu ilişkilerin sonucu olarak Amerika'nın Türkiye'ye ekonomik desteği olmuştur. Türkiye'nin yeni bir devlet olma ve ayakta kalabilmek için giriştiği yolda, tarım ekonomisinden daha hızlı ve çabuk olarak sanayi ekonomisine geçişinde, bu dönemde dünyadaki bu dengeler etkili olmuştur. Amerika'nın yaptığı yardımlar ve krediler ile ülkede, tarımda makinalaşmaya gidildi. Bunun önemli sonucu da, ilk defa kitlesel olarak, tarımda emeğin açığa çıkması ve pazara dönük üretime geçmesi ile kırsal nüfusun kentlere göçünün meydana gelmesidir. Bu yaşananlar Türk toplumunda bir dönüm noktasıdır. Yukarıdaki gelişmelerin sonucu olarak, 1945'lerden 1960 sonlarına kadar, gecekondulaşma, işporta, dolmuş tablosu ve köy kültürünün taşındığı bir kent kültürü oluştu. Bütün bu yenilikler beraberinde sancılı bir kentleşmeyi getirirken, Türkiye artık yeni bir döneme girmişti. Bu dönemin diğer bir önemli özelliği de, kanunsuz ev edinme, vergisi söz konusu olmayan iş kurma ve sürdürme, örgüt ve düzen kaidelerine uymayan patronaj ilişkileri (iltimas, adamını bulma, kayırma), yeni yetişenlere formel eğitim yerine kaba bir dinsel eğitim gibi yönlerin ortaya çıkmasıdır (Kiray, 1999).

Soğuk Savaş döneminin Türkiye'ye bir başka mirası da, Amerika'nın Sovyetlere karşı giriştiği ideolojik mücadelede

Sovyetlerin güneyinde yer alan İslam ülkelerindeki dini yapıyı kullanması olmuştur. Bu yeni politika, Kıray'ın deyimi ile zaten sanayileşmesini ve dinseliliğin kişiselleşmesini tamamlamamış olan toplumlarda ve doğal olarak bizde hemen yer yaptı (Kıray, 1999:345). Buna göre oluşturulan Türk-İslam sentezi politikalar hem içteki hem de dıştaki komünist hareketle mücadelenin önemli bir anlayışını oluşturdu. 1980'lerin Özal iktidarı da batının istediği sosyo-ekonomik politikaları ve muhafazakar dinsel davranışları yerleştirmeye gayret etmiştir. Bugün tarımsal yönden oldukça gelişmiş olan Çukurova Bölgesi, Osmanlı döneminde, Anadolu'yu Arap Dünyasına birleştiren kervan yolu üstünde yer almaktaydı. Hem tarım yönünden verimli hem de kervan yolu üstünde bulunmasından dolayı ticaret hayatı canlı olan bu topraklarda, denetimi elde etmek için 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli yollara başvurulmuştur. Egemenliği elde etmek isteyen gerek Ermeni ve Araplar gerekse Osmanlılar toprak mülkiyetlerini genişletmek için sürekli çabalamışlardır. Bu mücadele, Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı egemenliğinin sona ermesi, Ermenilerin bölgeden gidişi ve İstiklal Savaşı Çukurova'yı 1920'lere kadar uzanan karışıklık devresine soktu (Kıray, 1982:133-134). Kıray, Çukurova'nın yukarıda bahsettiğimiz özelliklerini yansıtan 1964-1965 yıllarında büyük toprak ağalarının egemen olduğu Oruçlı, Karacaören, Yunusoğlu ve Sakızlı köylerinde yaptığı saha araştırmada iletişim açısından önemli bulgular elde etmiştir. Burada, bu bulgulara dayanarak köylerdeki iletişim süreci ele alındı.

Çukurova Bölgesinde bulunan dört köyde yapılan monografik araştırmalar sonunda, ekonomik bakımdan güçlü olanların köyler üzerinde hissedilir bir etkileri olduğu açıktır. Bu köylerde, ekonomik örgütlenmenin temeli olan toprak mülkiyetine bağlı olarak ilişkiler ortaya çıkmıştır. Buna göre, örneğin Oruçlu köyünde, aşiret yani göçebe yaşantıdan yerleşik hayata geçilmesiyle, köylüler toprak sahibi olmuşlardır. Bu gelişmenin sonucu olarak, aşiret reisinin/başkanının gücü/etkisi azalmıştır. Genç kuşaklar kasabada nasıl davranılacağını, nasıl alışveriş edileceğini, nasıl kredi isteneceğini, ziraat memurları ile nasıl ilişkide bulunulacağını ve giderek kasabada nasıl eğlenileceğini daha iyi bildiklerini, bu nedenle kendilerini eski başkanlarının otoritesinden kurtarmaktadırlar (Kıray, 1982:143).

Karacaören köyünde ise, Oruçlu köyündeki gibi aşiret başkanı bulunmakla birlikte, farklı olarak tüccar-toprak sahibi etkili kişidir. Çünkü, köylülerin bir kısmının toprağının olmamasından dolayı, köylü tüccar-toprak sahibine bağımlıdır. Diğer iki köy, yani Yunusoğlu ve Sakızlı'da ise, köylülerin kendi toprakları olmadığı için toprak sahiplerinin topraklarında gündelikçi olarak çalışmak zorundadırlar.

Yukarıda bahsettiğimiz köylerde, toprak sahipleri köylülerin, geçimlerini sağlama olanaklarını denetlemekle yetinmeyip, köylülerin yaşantılarının her yönüne de karışmaktadırlar. Buna en çarpıcı örnek ise, ağalar, köylülerin gazete okumalarından hoşlanmadıkları için gazeteyi ağadan gizli okumalarıdır (Kıray, 1982:147). Burada, ağaların köylülerin neden

gazete okumalarına izin vermediğine dair Kıray'ın ayrıntılı bir inceleme ve açıklaması da bulunmaktadır.

Büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu yörelerde tarımsal ürünlerde makinalaşmayla birlikte eski yarıc ve ortakçılar tamamen ücretli tarım işçisine dönüştü. Toplumsal yapıdaki bu değişme, ilişkilerde de değişmeye neden oldu. Örneğin, toprak sahiplerinin bu kesimlerle yüzyüze ilişkiler kurmasında artık hiçbir çıkarı kalmamıştı. Artık, büyük toprak sahibi bu emeği toprakta tutabilmek için yarıcılarının ve ortakçılarının yaşamının her alanına müdahale ediyordu (Kıray, 1982).

Diğer yandan, zamanla toprak sahiplerinin otoritelerine karşı çıkışlarda başlamıştır. Büyük toprak sahiplerinin yaşantılarına keyfi olarak karışmalarına karşı durmaları ortak direnme biçiminde olmuştur. Bu davranışın önderleri nüfuslu kişiler olarak anılmaktadır. Örneğin, Genellikle, sözü edilen bu köyler de öğretmenler ve bazen de (eğer ağanın ailesinden değilse) muhtarlar, köylüler için önemli olan kişilerdir. Köylüler, bu kişilerin etkisi ve yönlendirmesine açıktır. Bu kişiler arasında sıvrılmış biri, köyün tanınmış ailelerinden birinin üyesi olan öğretmendir.

Unesco ve A.Ü. İletişim Fakültesi'nin ortaklaşa düzenlediği *Kültürel Değişme ve İletişim* konulu panelde Kıray, köylülüğün bitışı ile kitle iletişim araçlarında sunulan kültürel ürünlerinin özellikleri üzerinde durmuştur. Burada Kıray, 1950'lerden sonra kitle iletişim araçlarının iletildiği yaşam tarzının ne köylü ne de Osmanlı yaşam tarzı olduğunu belirtir. Köylü romanları Türkiye'deki bir dönemin önemli bir toplumsal ve kültürel değişmelerini yansıtmıştır. 1945'lerden itibaren köylülükten çıkarken modern kent hayatının bu

kişilere istenilen yaşam standartlarını sağlayamamasının verdiği çalkantılı dönemi anlatan romanlardır. (Kıray, 1985).

Kıray, Türkiye’de ise, bir dönem kırsal yöreye yönelik yayınlanan piyeslerin hepsinin yapmacık olduğunu belirterek, bu piyeslerin artık kırsal yörenin insanını yansıtmadığı gibi, onların ihtiyaçlarına da cevap vermediğini belirtir. Kıray, Ereğli’de ikinci defa yaptığı araştırmada, televizyonda verilen piyesleri hiç kimsenin hatırlamamasını, piyeslerin aynileştirmemesiyle açıklamaktadır. Diğer yandan, çarpıcı bir nokta ise, yabancı dizilerin daha fazla tutulmasıdır. Giderek, herkes kendini birer “Ceyar” gibi görmeye başlamıştır. Çünkü, “Ceyar”, değişen toplumsal yapının şekillendirdiği kişilerin umutlarıyla başlayan hayallerindeki bir yeri temsil ediyordu. Giderek, sokaktaki simit satıcısı bile çok çalışarak bir gün “Ceyar” gibi olacağını zannediyordu. Bunu bir zamanlar insanların kendilerini Ferhat ile Şirin’in yerine koymasına benzetebiliriz. Böylece, Kıray’a göre, kitle iletişim araçları oluşan alt kültürleri iyi yansıtabildiği kadar yerleşecek, imaj yaratacak, benimsenecek ve devam edecektir (Kıray, 1985).

2.2. Değişim, Dinsellik Ve İletişim

1950’lerden itibaren giderek kendini gösteren köyden kente ve yurtdışına göçlerle, yeni bir dönem başladığını daha önce belirtmiştir. Kente göçen köylüler şehre gelir gelmez, önceki yaşam tarzlarını, davranışlarını ve değerlerini hemen değiştirmemişlerdir. Kıray bunun nedeni olarak, değişmelerini sağlayacak kurumlar ve hizmetlerin de çok eksik olmasına

bağlamakta ve göçenlerin bu boşluktan dolayı, eskiden beri aşına oldukları ilişkileri devam ettirdiklerini belirtmektedir (Kiray, 1982; 1999:367). Bu ilişki türü ise, yüzyüze kişisel, birincil ilişkilerdir ve bütün sanayi öncesi toplumların ilişkileri de böyle olmuştur. Fakat, sanayi toplumu insan ilişkileri farklılaşmış rollere dayanan anonim ikincil ilişkilerdir.

Kent yaşamında kendilerini dönüştürmeyi sağlayan ortamı bulamayan insanların sürdürdüğü yüzyüze ilişkiler, için bir örnek, kentteki en anonim ilişki olacağını düşündüğünüz yolcu-otobüs şoförü ilişkilerine "âbi" demeleri ve ilişkiyi kişiselleştirmeleridir. Aslında kentte herkes herkese hangi ilişki olursa olsun "âbi" demektedir. Her yerde yaşlı kadınlara teyze, anne, abla, denmesi gibi. (Kiray, 1999:368). Kırsal alandan, kentlere göç beraberinde, toplumla ve devlet arasındaki köprüyü kuran 'Toprak Ağası'nın işlevlerini yükleneyecek bir mekanizmaya ihtiyaç duyuluyor. Ağalık mekanizmasının yerini, kentlerde sendikaların ve sivil örgütlerin yeterince gelişmemesinden dolayı, siyasi partiler ile cemaat ve tarikatlar alıyor.

Kiray, yukarıda da bahsettiğimiz ve politik nedenlerle de beslenen dinsel çevrelerin, özellikle cemaatlerin etkinliklerini yaymak için yüzyüze temasları ve kişisel ilişkileri kendilerine uygun bulduklarını belirtmektedir. Burada Kiray, ileri sanayi toplumlarının farklılaşmış, örgütlenmiş, yeni elektronik iletişim dünyasının yarattığı küreselleşmenin bir parçası haline gelmiş yapısında, siyasi İslam'ın onlardan kopuk otoriter bir düzeni yaşatma olanağının olmadığını belirtiyor (Kiray, 1999:368, 373). Yani, eğer İslam kendi

hayatîyetine bırakılmış olsaydı, radikal İslam hiçbir zaman ortaya çıkamayacaktı.

Dinsel değerler, kavramlar, anlamlar seviyesindeki değişmelerin neler olduğunu Kiray'ın yaptığı monografik araştırmalarda görebiliriz. Bu araştırmalarda, Adana ovasında araştırma yapılan dört köyde kadercilik, dinsel ve sosyal değişmenin karşılıklı bağımlılığı, kırsal yaşamın değişmesi süreciyle değiştiğini saptamıştır. Adana ovasındaki dört köyde yapılan araştırma sonunda, caminin bulunduğu köylülerin hepsinin samimi olarak dinsel inançlarına bağlı olduğu sonucunu elde eden Kiray, dini anlamda günah/yasak olan faizin ekonomik gelişmelerle birlikte nasıl meşrulaştırdığının altını çizer ve dini değerlerin değişimini başka örneklerle de inceler (Kiray, 1982).

Bu saptamalardan diğeri de resimlerle ilgilidir. Sözkonusu, köylerin yapılan alan araştırmaları sonunda halkın % 53'ü kadarının duvara resim asmanın günah olduğuna inandığını belirtmektedir. Diğer yandan, bir değer dinsel rengini kaybetmesi süreci, resimlerle ilgili sözlerden çok iyi takip edilmektedir. Çünkü, bazılarının duvarlara çıplak kadın resimleri asmanın günah olduğunu ve başkaları için yabancıların resimlerini asmanın günah aile üyelerinin reşmini asmanın ise günah olmadığını söylediğini belirtmektedir. Buna göre, Kiray, davranışlarla, inançlardaki uyumsuzluk mesafesinin çok büyük olabildiğini ve bu mesajın her zaman değerini kaybettiği dinselikle doğru orantılı olduğunu ifade eder. Kiray'ın bütün bu değişmelerle ilgili gözlemlediği önemli bir nokta ise, basılı kitle haberleşme araçları, örneğin gazete ve dergiler, resimlerle ilgili tutumların değişmesinde çok önemli bir rol

oyunamalarıdır (Kiray, 1982:73-74). Buna göre, sosyal değişmelerin davranışları değiştirdiğinin kolayca söylenebileceğini belirten Kiray'a göre, parasal kredi ilişkilerinin, ekonominin günlük gerçeği haline geldiği, resimlerin kitle haberleşme ve ilencilikle her daim hazır olduğu bu çerçevede bu değişme de kaçınılmaz olmuştur (Kiray, 1982).

2.3.Kentleşme, Sanayileşme Ve İletişim

Sanayileşmenin getirdiği yeni toplumsal düzenin zorunlu bir parçacı olan ulaşım ve haberleşme, kentleşmenin de tipik özelliği ve bir sonucudur (Kiray, 1982:266). Metropolitenleşme kentleşme olgusunun bir ileri aşamasıdır. Bir metropoliten kentin iş alanları kentin ve metropoliten bölgenin beyni olduğu gibi, bu bölgede ülkeyi etkileyen kararlar alınır. Ayrıca, buralarda sanayi, emek, kitle haberleşme devlet bürokrasinin üst düzey örgütleri bulunmaktadır. Ayrıca, Kiray'a göre, metropoliten kentin merkezinde, iş kollarına ait karar ve finans kurumlarının yanında, kitap, dergi, gazete, radyo, televizyon gibi kültürel üretim ile ilgili kararların verildiği finansmanın yapıldığı kurumlar da bulunmaktadır (Kiray, 1982; 1998b:108,110).

Haber toplayan ajanslar her zaman metropoliste toplanır. Haber toplama ve dağıtım kurumu ajansların beyinleri, merkez örgütleri de buradadır. Toplama ve dağıtım kanalları her yere ve her yöne uzanmıştır, ama neyin nasıl yayılacağına karar veren merkez, metropoliten kenttedir. Aynı şeyler hatta daha yoğun olarak reklam şirketleri için de doğrudur. Metropoliten kentin merkezi iş bölgesinde yerleşen ticari, mali, kültürel ve devletsel

kurumların oluşturduğu örgütlerin hepsi işlerini sürdürmek için çok dakik bilgi ve haber edinmeğe yönelmişlerdir. Kiray, Batıda birkaç yüzyıl önce ortaya çıkmış olan muhasebe yazıhaneleri nasıl büyük şirketlerin, bankaların babaları iseler, kahvehaneler, dükkan önlerinde sürdürülen bilgi, haber alış verişi de yerini geniş ofis binalarında iş örgütleri içerisinde konferans salonlarına, telefon, telex sistemlerine bıraktığını belirtir. Çünkü, bir mali, ticari ya da kültürel işin yürütülmesinde gereği gittikçe artan veri, bilgi ve malların etkin bir tarzda bir yerden bir yere sevk edebilmesi durmadan daha çok mekan daha çok personel gerektirmektedir. Ayrıca, modern üretim ve tüketim servislerinin yerine getirebilmesi malların akımının düzenlenmesi bunun için de sayısız transaksyonlara girişmeğe gerekmektedir. Bütün bunlar sonunda, bu mallar ister giyecek ister makine isterse bir gazete ya da tiyatro piyesi olsun, bunun elde edilmesinin arkasında birçok transaksyon, analiz, araştırma, karar verme, kontrol ve dolayısı ile çok sayıda personel ve merkezi iş mıntikasındaki geniş mekan yatmaktadır (Kiray, 1982:357-358).

İş alanlarında bilgi ve haber akışına ihtiyaç olduğunun altını önemli çizen Kiray, büro çalışmalarının çoğu bilgi ve haber toplama, analiz etme tasnif etme dosyalama ve dağıtmaya dayandığını belirtir. İki ucu arasında yani bir malın, bu mal ister bir makine ister bir gazete olsun, üretilmesi ile kullanılması arasında sayısız ara ilintiler vardır ki, aynı şekilde birçok bilginin edinilmesini, analizini ve dağıtılmasını gerektirdiğini ifade eder. Böylece, bu uzun etkileşim zinciri içerisinde her kategori veri en uygun tarzda bu

konuda ihtisaslaşmış uzmanlara ve meslek mensuplarına elde edilir ve dağıtılır (Kıray, 1982:358).

Modern sanayi şehirlerin ortasında “merkezi iç mıntıkası” terimi ile anılan ve şehre asıl rengini veren yani şehrin beyni olan kısımlar mevcut olduğunu belirten Kıray, İstanbul’da Taksim, Karaköy, Eminönü, Sirkeci de bu niteliklere uygun olarak nitelemektedir. Üretim ve imalatın yapılmadığı bu mıntikalarda kontrol birimlerini barındırırlar. Yani demir sanayi veya dokuma sanayi fabrikaları bu mıntıkada değildir, fakat bu üretim kollarının idare merkezleri buradadır. Mali ve idari politikalarına ait kararlar burada alınır. Burası bütün şehir ve hinterlandı için mali merkezdir. Her çeşit borsa, banka ve benzeri müesseseler burada toplanır. Süratli ve dakik haberleşme merkezi radyo, gazete, telefon, telgraf merkezleri burada yerleşmiştir. Bütün bu iletişim araçları, modern şehirlerin hem kendi içinde hem de diğer kentlerle ve dünya ile olan ilişkilerini sağlamaktadır (Kıray, 1982:267).

Kıray kentleşmenin yanında metropoliten kent olgusunun oluşmasında iletişimin önemine işaret ederek, şunları söylemiştir:“Türkiye’de de pazar için üreten kırsal bölgeler arttıkça, tarımsal değişme tamamlandıkça, sanayileşme daha yüksek düzeylere vardıkça ulaşım ve haberleşme etkinleştikçe bunun mekandaki yansıması olan metropoliten bölge olgusu da hızlanmaktadır” (Kıray, 1982:354).

Yukarıda da belirtildiği gibi, radyo ve televizyon da finansman, haber ve yetenek yetiştirme yönlerinden tam anlamı ile bir metropoliten kent olgusudur. Kıray, iletişim araçlarını metropoliten kent özellikleri arasında sayarken, tiyatro, bale,

galeri, kütüphane gibi kültürel faaliyetlerin hepsi de gene aynı yerdeki ilgili kuruluşların kontrol ve koordinasyonda olduklarını ifade etmektedir. Ayrıca, kentteki pazar ilişkilerinin canlı olmasının sonucu, kente akan nüfusun her türlü ihtiyaçlarını karşılamak ve bunu yaparken de yine pazar mantığı içinde kazanç elde etmek için birçok otel, çeşitli yiyecek servisi yapan yerler, sinemalar, tiyatrolar ve benzeri yerler bulunur (Kıray, 1982:356-357).

Şimdiye kadar Kıray'a dayanarak, metropoliten kentin özelliklerini yukarıda vermeye çalıştık. Kıray, düşüncelerin ortaya koyduğu 1970'li yıllarda, Türkiye genelinde hatta, büyük şehirlere yönelik çok fazla bilgi ve veri olmadığını belirtmektedir. Diğer yandan, kendisinin İzmir'de yaptığı gözlemlerde bir metropoliten kentteki farklılaşmaları ortaya koyabilmiştir.

Ülkemizin metropoliten kenti İzmir, modern bir metropoliten kentin özelliklerini taşımaktadır. Burada, merkezi iş mntıkasından farklılaşma ve örgütlenmenin belirli bir aşamasına ulaşmış, idare, maliye, kültür ve haber alma ve yayma fonksiyonları her zaman gene farklılaşmış bir mekanda yerleşmektedir (Kıray, 1982:363). İzmir'de 1967-1968 yılları arasında gerçekleştirilen çalışmada, şehirleşme süreçleri, sosyal, ekonomik değişmelerin nitelikleri yer almıştır. Bu çerçevede, iletişim konusuna da yer veren, Kıray, İzmir'deki iletişim yapısını "eski ve yeni iletişim" diye ikiye ayırmıştır. Elbette ki bu ayırım, İzmir'deki değişme sürecini göstermek için kullanmıştır.

Kıray araştırmasında, İzmir'deki iletişimin özelliklerini ortaya koyabilmek için öncelikle İzmir'deki ekonomik, toplumsal ve

siyasal yapıya bakmıştır. Çünkü, bu yapılarla birlikte iletişim düzeninin daha iyi anlaşılabilir ve analiz edilebilir.

İzmir, Osmanlı döneminde, uzun zamandan beri Anadolu'dan gelen uzun mesafe kervan ticaret yollarının son limanı ve o zamanın ulaşım, haberleşme, üretim ve artık ürün imkanlarına ve de politik ve ekonomik örgütlenmesine göre belirlenmiş bir bölgenin ticaret ve zanaat merkeziydi (Kıray, 1982). İzmir'in bu ekonomik özelliğinde, iletişimin önemini önemle vurgulayan Kıray, özellikle ticaret ve iletişim bağlantısını iyi kuruyor. Bölgede Osmanlı idari ve ekonomik yapısının özelliklerini yansıttığı dönemde, İzmir'de, banka, borsa gibi gelişmiş örgütleri gerekli hale getiren ticaret ve ticaretle ilgili bütün kurumların işleyebilmesi hatta mevcut ulaşım sisteminin ve limanın ticari bakımdan rantabl olabilmesi, ancak yeterli bir iletişimin sağlanmasını da gerektirmekteydi (Kıray, 1998a:19,29). Batı'da da ticari kapitalizm döneminde iletişimin nasıl önemli olduğu gelişen süreçte hepimizin malumudur. Osmanlı yönetimin ihtiyaçlarının giderilmesi ve işlevlerini yerine getirebilmesi için üretimdeki artık ürüne el konulması, İzmir yöresinin iletişim akışı ve düzeni üzerinde de etkili olmuştur. Bölgede, ticaret öncesi dönemde, artık ürün mültezimler tarafından toplanır ve devlete yani bürokrasinin daha üst kademelerine ulaştırıldı (Kıray, 1998a:29; 1999:306).

Kıray, ticaretin yaygınlaşması ile, İzmir'deki yabancı tüccarların, bilgi akışını sağlamak için, Türk ve Rumları kullandıklarını belirterek, ticarethanelerin, bölgenin içerilerinde halkla temâs kurmak için özellikle Türk Müslüman araçlara başvurduklarını ve Müslüman olmayanların ise, içerde ve yabancı memleketlerde kurdukları

banka ve büyük şirket temasları ile şehirde asıl kontrol mevkilerini ele geçirdiklerinin altını önemle çizmektedir (Kıray, 1998a:31). Görüldüğü gibi gerek tarım ekonomisinde gerekse ticari hayatta bu yapılara uygun bir iletişim sistemi kurulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda, ülkenin yeni siyasal, ekonomik ve sosyal politikaları içerisinde, İzmir'in bölgesi ile ilişkilerinde ve iş hayatında yeni değişiklikler olmuştur. İzmir'de 1960'lar sonlarına kadar geçen sürede, tarımsal üretim gelişmiş, köylerin bağlandığı tarımsal ürünlerin toplandığı, kısmen işlendiği, dolayısıyla bazı küçük sanayi kuruluşlarının yerleştiği, diğer yandan işlenmiş ürünlerin büyük merkezlerden getirilip kendisine bağlı alt yerleşmelere dağıtıldığı bir yapı meydana gelmiştir (Kıray, 1998:60). Bunun yanında, İzmir'i büyük şehir haline getiren başka gelişmeler ise, bankacılık ve sanayi ile hizmetler sektörünün güçlenmesidir.

Artık dışa açılmanın da etkisi ile yabancı şirketlerin ve değişen ekonomik yapının yansımaları olarak, ticari firmalar, bankalar, sigorta şirketleri ve benzer kurumlar önem kazandı. Tüm bu kurumların ortaya çıkışı, yeni iletişim kanallarına ve bilgi akışına ihtiyaç duyulmasına yol açtı. Sigorta şirketleri, döviz büroları ve konsolosluklar gibi kurum ihtiyaç duydukları bilgiyi kendi imkanlarıyla topladı ve dağıttı (Kıray, 1999:308). Bu yeni yapıya uygun iletişim sistemi gelişmiştir. İzmir'de, Kuzeybatı Avrupa'dan iyi organize edilmiş, ekonomik yapılarının bir parçası olan posta ve telgraf hizmetlerinin yanında mektupta önemli iletişim araçları haline gelmiştir. Kıray, burada telefonun umulmadık bir ölçüde gelişmiş olmasını yani mektup ve telgrafın hakim olmamasını haberleşme kayıtlarının muhafazası diye bir endişenin pek

olmadığının işareti olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, yüzyüze temasa en yakın haberleşme tarzı en çok tercih edilen iletişim biçimi olarak görülmektedir (Kıray, 1998a:68, 71).

Devlet Planlama Teşkilatı'nın desteği ile Kıray tarafından Ereğli'de yapılan araştırmada, ağır sanayinin kurulmaya başladığı dönemdeki sosyal değişimleri incelenmiştir. Kıray, ister ilkel, ister feodal, ister modern toplumda, temel yapıda ya da bunların değişim içindeki çeşitlenmeleri halinde olsun, her sosyal yapı, bu yapıyı meydana getiren sosyal müesseselerin, insan ilişkilerin ve bunların karşılıklı münasebetlerinden doğan, sosyal değerlerin birbirini karşılıklı olarak, etkilendikleri bir bütün olduklarını ve bu bütünün her zaman aynı olmayan bir hız ve tempoyla değiştiği görüşünü benimsemiştir (Kıray, 1982:15).

Ayrıca, daha önce belirttiğimiz gibi, toplumdaki değişimin buhransız olmasını sağlayan, çözümlenin önüne geçen ve her iki yapıya da ait olmayan bu yeni beliren müesseseler, ilişkiler, değerler ve fonksiyonlara Kıray 'tampon mekanizmalar' ya da "ara formlar" terimi ile tarif etmektedir. Bu 'tampon mekanizmalar' sayesinde sosyal yapının çeşitli yönleri birbirine bağlanır, fonksiyonel bütünün parçası olmayan taraflar kaybolur (Kıray, 1982:16). Kıray, toplumsal değişimle birlikte, yeni yapıya uygun kurumlar ortaya çıktığı takdirde, değişimin daha hızlı olacağını belirtir (Koçak vd., 2001).

Kıray'ın Ereğli'de 1962 yılında yaptığı araştırma sırasında, Ereğli, bir değişme, şehirleşme ve modernleşme oluşumu içerisindeydi. Yani, bu yıllarda, kurulmasına başlanan demir-çelik sanayi tesisleri Ereğli'yi, kendi içinde kapanmış, kendi kendine

yeten bir tarım toplumu halinde bulmamıştır. Çünkü, Ereğli bugünkü çapta olmakla beraber benzer bir tecrübeyi civarda kömür bulunduğu ve işletilmeğe başladığı 1860 yıllarından beri yaşamaktadır (Kıray, 1982:14). Fakat fabrikanın kurulmaya başlaması ile Ereğli'nin ekonomik ve toplumsal yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Çünkü, mali, idari fonksiyonlar, perakende ve toptan ticari müesseseler, çeşitli kültür ve haberleşme tesisleri, her sosyal tabakaya ya da etnik gruba ait ikametgah mıntıkaları, ağır veya hafif sanayi bölgeleri kendilerine has yerler işgal ettiğini ifade eden Kıray, Ereğli'deki iletişim imkanları, kömür ocakları, liman, demiryolu inşaatı ve gelişen ulaşım ile birlikte, Ereğli'yi diğer yerleşim yerlerine göre biraz daha fazla değiştirdiğini kaydetmektedir (Kıray, 1964:4). Kıray bu çalışmasında, Ereğli'de haberleşme konusunu da ele almıştır. Demir-Çelik fabrikasının kurulması haberinin gazeteden öğrenenlerin sayısı -anket yapılan 484 kişiden- 184'dür. Bu ve başka verilere dayanarak Kıray, haberlerin yayılmasında halen kişilerarası iletişim etkili görülmektedir (Kıray, 1964:190).

Kıray'ın yapmış olduğu araştırmaya göre Ereğli'de iki tane gazete bayii, dört sinema (yazlık ile kışlık), iki matbaa ve gazete idaresi bulunmaktadır. Ayrıca, Ereğli'de yapılan anketler sonunda halkın en gözde saydıkları meslekler arasında, gazete yazarlığının de yer aldığını belirten Kıray, bu mesleğin büyük şehir mesleği olarak görüldüğünü söylemektedir (Kıray, 1964:27, 71). Kıray, Ereğli'de yaygın olarak kullanılan haberleşme araçlarının başında mektubun geldiğini onu gazete ve radyonun takip ettiğini belirtir. Kıray'ın araştırmasına göre, Ereğli'ye günde ortalama 1400-1500

civarında mektup gelmektedir. Posta memurlarının ifadesine göre, Demir-Çelik Fabrikası inşaatının başlamasından önce bu sayılar yarı yarıya yakın daha azmış (Kıray, 1964:153).

Ereğli'de araştırmanın yapıldığı tarihte, radyonun en önemli iletişim araçlarından biri olduğunu belirten Kıray, köydeki 1400 haneye karşılık 2606 adet radyo bulunduğunu söylemektedir. Buna karşın, Kıray'ın yaptığı araştırma sonucuna göre, radyo dinlemeyenlerin oranı, %6.4. Kıray bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Gözlemlerimize göre, babaların radyo dinlemediği, onun evde bulunduğu sırada radyonun açılmadığı, fakat, baba dışardayken ev sakinlerinin radyo dinledikleri tespit edilmiştir." (Kıray, 1964:154). Araştırmanın yapıldığı tarihte Ereğli'de, aynı zamanda kitap da satan iki gazete bayii bulunuyordu. Ereğli'de günlük ortalama 2200 civarında gazete satılmaktaydı. İlginç bir nokta ise, bu sayı geçen yıl (1961) 900'müş. En çok satan gazete 725 satış ile Hürriyet gazetesi, en az satan gazete ise, 35 satış ile Dünya gazetesidir. Ereğli'deki dergi satışlarıyla ilgili bilgi de veren Kıray, Time, Paris-Match, Life gibi yabancı dergilerin de bulunduğunu belirtmektedir (Kıray, 1964).

Yaptığı araştırmada, Ereğli'de gazete satın alma dağılımını ve okuma oranlarına ilişkin bilgiler elde eden Kıray, günde beş ve daha fazla gazete okuyanların oranlarının %1.4 olduğuna işaret ediyor. Fakat, örneğin, bir berberin sekiz gazetede yalnızca spor haberlerini ve cinayet haberlerini okuduğunu belirten Kıray'a göre, bu cins yazıların bütün gazetelerde birbirinden farksız ya da çok az fark ile verilmektedir (Kıray, 1964:159). Buna göre, günde bir veya beş gazete okumanın okuyan açısından farklı bir değeri yoktur.

Ayrıca, Kıray, gazetede okunan konulara göre, Ereğlilerin kendilerini büyük ölçüde Türkiye ile birleştirdikleri sonucuna varmıştır.

Kıray, sinemanın ise önemli iletişim araçları arasında yer aldığını, insanların ve toplumların dışarıya açılmalarında, dünya kavramlarının şekillenmesinde en önemli bir haberleşme araçları içinde yer aldığını belirtir. Haberleşme yolları ve araçları bir toplumun mahallelikten kurtulmasında ve dışarıya açılmasında büyük rol oynamaktadır. Bunların ulaşım ve nüfus hareketleri ile beraber etkileri en belirgin şekilde, toplum üyelerinin zaman mesafe hakkındaki ve bunların kavramlaştırılmasında gözlenmektedir. Kıray, çeşitli gruplarla Demir-Çelik Tesisleri arasında doğrudan kurulan ilişkilerden sonra, belki, daha da önemlisi fabrikanın Ereğlilerin hayatında düşünce ve umutlarında, sebep olduğu değişiklikler sözkonusu edilmektedir. Buna göre, artık gazeteler, aynı gün gelmekte ve daha çok dergi yer almaktadır. Ereğli araştırması kapsamında, köylerde de araştırma yapan Kıray, mahalle ilişkilerinin çevre köyler başlıklı bölümünde, hane reislerinin çoğunun gazete okuduğunu belirtir. Diğer yandan, radyo dinlemek kitle haberleşme araçlarıyla kıyaslanamayacak kadar önde gelmektedir. Kıray, köylerde kitle haberleşme araçlarından faydalanma ve etkilenme imkanlarının küçümsenmeyecek kadar geniş olduğunu da ifade eder (Kıray, 1964:223-224).

Değerlendirme

Türkiye'de köylülüğün bitişi ve şehirleşmenin gelişmesinin ekonomik, siyasi ve kültürel etkilerini araştıran Kıray, köylerde toplumsal değişme ile birlikte iletişim sürecini de değerlendirir. Diğer yandan, her ne kadar Kıray, yapmış olduğu monografik çalışmalarda iletişim araçlarının kullanımı ilişkin veriler elde etmiş olsa da, bu veriler üzerinde fazla durmamıştır. Elbette ki, Kıray'ın böyle bir değerlendirmeyi gerekli görememesinin nedenleri arasında, o dönemde iletişim ve iletişim araçlarının önemi ve etkisine ilişkin belli bir bilgi birikiminin olmamasının yanında, iletişim araştırmalarının henüz emekleme aşamasında olmasının da etkisi bulunmaktadır.

Sonuç olarak, iletişim ve iletişim araçlarının önemi ve etkisi Kıray için öncelikli bir değer taşımadığını söyleyebiliriz. Fakat, Kıray'ın kapitalizmin işleyişinin bir gereği olarak iletişim araçlarının, haber ve bilgi akışının önemine işaret ederek iletişim araştırmalarına önemli katkıları olduğunu da gözardı etmememiz gerekir. Örneğin, Kıray, *Örgütlemeyen Kent: İzmir* adlı kitabında İzmir'deki haberleşme ortamına yer vermiştir. İzmir'deki ekonomik gelişmelerle birlikte haber ve bilgi akışına ihtiyaç duyulduğunu belirten Kıray'ın bu saptaması, Batı'da ticari kapitalizm ile birlikte haber ve bilgi akışına ihtiyaç duyulmasının bir gereği olarak yeni iletişim araçlarının kullanılmaya başlanmasına benzemektedir. Ereğli araştırmasını da bu duruma örnek verebiliriz.

Kaynaklar

- ALEMDAR, Korkmaz ve İrfan Erdoğan, (1998). "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim 'Sosyal Bilimler' İletişim", Türkiye Bilimler Akademisi.
- İŞGÜDEN, Tamer (2000). "Mübeccel Kıray Sosyolojisi ve İktisat Metodolojisi", Mübeccel Kıray İçin Yazılar, F. Atacan vd., (der.), Bağlam Yayınları, İstanbul.
- KAYALI, Kurtuluş (1994). Türk Düşünce Dünyası I. Ayyıldız Yayınları, Ankara.
- KIRAY, B.Mübeccel (1964). Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- , (1982). Toplum Bilim Yazıları, G. Ü. Yayınları, Ankara.
- , (1985). Kültürel Değişme ve İletişim Paneli, Ankara.
- , (1998a). Örgütlenemeyen Kent: İzmir, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- , (1998b). Kentleşme Yazıları, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- , (1999). Toplumsal Yapı-Toplumsal Değişme, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- KOÇAK, Orhan vd., (2001). "Mübeccel Kıray ile Söyleşi", Virgül. Nisan.
- KONGAR, Emre (1993). Türk Toplum Bilimcileri, Remzi Kitabevi İstanbul.
- KONGAR, Emre (2000). "Kıray'ın 1997 Tarihli Bir El Yazması Üzerine Notlar", Mübeccel Kıray İçin Yazılar, der., F. Atacan vd., Bağlam Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ, İlhan. (2000). "Değişmenin Sosyoloğu: Mübeccel Kıray." Mübeccel Kıray İçin Yazılar, F. Atacan vd., (der.), Bağlam Yayınları, İstanbul.

